

Transformatsion jarayonlarning ingliz tili sintaksisidagi oʻrni va ahamiyati

Dilshoda Farxodovna Ahatova
Buxoro xalqaro universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada transformatsion jarayonlarning ingliz tili sintaksisidagi oʻrni va ahamiyati nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Transformatsion grammatika doirasida chuqur va yuzaki tuzilma tushunchalari asosida gaplarning hosil boʻlish mexanizmi yoritiladi. Ingliz tilida soʻroq, inkor, majhul nisbat, nisbiy va ergash gaplarning shakllanishi transformatsion qoidalar orqali izohlanadi. Maqolada harakat (movement), qoʻshimcha element kiritish (insertion), tushirish (deletion) va oʻrin almashtirish kabi sintaktik jarayonlarning struktur modeldagi roli koʻrsatib beriladi. Shuningdek, transformatsion yondashuvning generativ grammatika bilan bogʻliqligi hamda uning universal grammatika nazariyasidagi oʻrni tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: transformatsiya, sintaksis, grammatika, chuqur, yuzaki, struktura, harakat, generativ, model, ingliz, gap

The role and significance of transformational processes in the syntax of the English language

Dilshoda Farkhodovna Ahatova
Bukhara International University

Abstract: This article analyzes the role and significance of transformational processes in the syntax of the English language from a theoretical and practical perspective. Within the framework of transformational grammar, the mechanism of sentence formation based on the concepts of deep and surface structure is discussed. The formation of interrogative, negative, passive, relative and subordinate clauses in English is explained through transformational rules. The article shows the role of syntactic processes such as movement, insertion, deletion and substitution in the structural model. The relationship of the transformational approach to generative grammar and its role in the theory of universal grammar are also analyzed.

Keywords: transformation, syntax, grammar, deep, surface, structure, movement, generative, model, English, sentence

KIRISH. Zamonaviy tilshunoslikda sintaksis masalalari eng murakkab va dolzarb yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida Noam

Chomsky tomonidan ishlab chiqilgan generativ-transformatsion grammatika nazariyasi til tizimini o'rganishda yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu nazariya tilni oddiy kommunikativ vosita sifatida emas, balki inson ongiga xos murakkab qoidalar tizimi sifatida talqin qiladi.

Transformatsion jarayonlar aynan shu tizimning ishlash mexanizmini ko'rsatib beradi. Ingliz tilida mavjud bo'lgan turli xil gap konstruksiyalari - darak, so'roq, inkor, buyruq, majhul nisbat, nisbiy va ergash gaplar - bir-biridan mustaqil hodisa emas, balki ma'lum chuqur tuzilmadan hosil bo'lgan yuzaki shakllardir. Demak, transformatsion jarayonlar sintaktik strukturani o'zgartirish, kengaytirish yoki qayta tashkil etish orqali yangi gap shakllarini yuzaga keltiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi transformatsion jarayonlarning ingliz tili sintaksisdagi o'rni va ahamiyatini tahlil qilish, ularning nazariy asoslari hamda amaliy ko'rinishlarini ochib berishdan iborat.

I Bob. transformatsiyon nazariyaning ilmiy asoslari va sintaktik tizimdagi o'rni

Transformatsion grammatika nazariyasi tilshunoslik tarixida struktur lingvistika yondashuviga muqobil sifatida maydonga chiqdi. Struktur tilshunoslik til birliklarini tashqi shakliga ko'ra tasvirlash bilan cheklangan bo'lsa, generativ-transformatsion yondashuv tilning ichki, kognitiv mexanizmlarini o'rganishga qaratildi. Chomskyga ko'ra, inson miyasi tug'ma universal grammatikaga ega bo'lib, barcha tillar ana shu umumiy tamoyillar asosida shakllanadi.

Transformatsion jarayon tushunchasi chuqur (deep structure) va yuzaki (surface structure) tuzilma farqlanishiga asoslanadi. Chuqur tuzilma gapning semantik asosini ifodalaydi. Yuzaki tuzilma esa nutqda real ifodalanadigan shakldir. Masalan, "The researcher analyzed the data" va "The data was analyzed by the researcher" gaplari yuzaki jihatdan farq qiladi, biroq ularning semantik asosida bir xil munosabat yotadi.

Fraza tuzilishi qoidalari (phrase structure rules) gapning asosiy skeletini yaratadi. Masalan:

$$S \rightarrow NP + VP$$

$$VP \rightarrow V + NP$$

Bu qoidalar yordamida oddiy darak gap hosil qilinadi. Transformatsion qoidalar esa ushbu tuzilmani o'zgartiradi. Harakat (movement) jarayoni, masalan, so'roq gaplarda kuzatiladi:

"She is writing a report" → "Is she writing a report?"

Bu yerda yordamchi fe'l egadan oldinga ko'chiriladi. Shuningdek, Wh-harakat jarayonida so'roq so'zi gap boshiga chiqadi:

"You read which book" → "Which book did you read?"

Transformatsion jarayonlar sintaksisdagi ierarxik tuzilmani ochib beradi. Gap chiziqli birlik emas, balki daraxtsimon strukturaga ega. Har bir tugun ma'lum sintaktik

kategoriyaning ifodalaydi. Bu yondashuv murakkab gaplarning ichki munosabatlarini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.

Transformatsion nazariya sintaksisni semantika bilan ham bog'laydi. Chunki chuqur tuzilma semantik rollarni (agent, patient, experiencer va boshqalar) aniqlaydi. Transformatsiya jarayonida ushbu rollar saqlanib qoladi, faqat ularning yuzaki ifodasi o'zgaradi.

Shu tariqa, transformatsion jarayonlar ingliz tili sintaksisining markaziy mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

II Bob. ingliz tilida asosiy transformatsiyon jarayonlar

Ingliz tilida bir nechta asosiy transformatsion jarayonlar mavjud: harakat (movement), qo'shimcha element kiritish (insertion), tushirish (deletion) va o'rin almashtirish (substitution).

Harakat jarayoni eng keng tarqalgan transformatsiyalardan biridir. So'roq gaplarda yordamchi fe'lning oldinga chiqishi (auxiliary inversion) bunga misoldir. Bundan tashqari, Wh-movement nisbiy gaplarda ham kuzatiladi:

"The student who won the prize is here."

Bu konstruktsiya aslida ikki gapning birikishidan hosil bo'ladi. Transformatsion jarayon orqali ortiqcha element tushiriladi va nisbiy olmosh yordamida bog'lanadi.

Majhul nisbat ham transformatsion jarayon mahsulidir. Obyekt ega pozitsiyasiga ko'chadi, fe'l esa o'z shaklini o'zgartiradi:

"They completed the project" → "The project was completed."

Do-support hodisasi ingliz tiliga xos muhim transformatsiyadir. Agar gapda yordamchi fe'l bo'lmasa, inkor va so'roq shakl hosil qilish uchun "do" qo'shiladi:

"She likes music" → "Does she like music?"

Deletion jarayoni takroriy elementlarni tushirib qoldirish orqali gapni ixchamlashtiradi:

"She can play the guitar and (she can) sing."

Substitution esa ma'lum birlikni boshqa birlik bilan almashtirishni anglatadi. Masalan, "one" yoki "do so" birliklari takrorini oldini oladi.

Ushbu transformatsiyalar ingliz tilining sintaktik moslashuvchanligini ta'minlaydi va tilning generativ imkoniyatlarini kengaytiradi.

III Bob. transformatsiyon jarayonlarning amaliy va nazariy ahamiyati

Transformatsion jarayonlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ular yordamida ingliz tilidagi murakkab konstruktsiyalarni tizimli ravishda tushuntirish mumkin. Til o'qitish jarayonida so'roq, inkor va majhul nisbat shakllarini alohida qoida sifatida emas, balki yagona model asosida tushuntirish samarali natija beradi.

Transformatsion yondashuv tarjima nazariyasida ham muhimdir. Chuqur tuzilmani aniqlash orqali mazmunni boshqa tilga aniqroq o'tkazish mumkin.

Nazariy jihatdan esa transformatsion grammatika universal grammatika konsepsiyasini mustahkamlaydi. Turli tillarda o'xshash transformatsion mexanizmlarning mavjudligi inson tafakkurining umumiy qonuniyatlarini ko'rsatadi.

Shuningdek, kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt sohalarida ham transformatsion modellardan foydalaniladi. Sintaktik tahlil (parsing) jarayonida gapning chuqur strukturasi aniqlanadi va bu avtomatik tarjima hamda matnni qayta ishlash tizimlarida qo'llaniladi.

Demak, transformatsion jarayonlar ingliz tili sintaksisining ilmiy asosini tashkil etadi va zamonaviy tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

XULOSA. Transformatsion jarayonlar ingliz tili sintaksisida markaziy o'rin tutadi. Ular yordamida sodda va murakkab gaplarning hosil bo'lish mexanizmi ilmiy asosda tushuntiriladi. Harakat, qo'shimcha kiritish, tushirish va o'rin almashtirish kabi jarayonlar gap strukturasi moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatadiki, transformatsion yondashuv ingliz tilining ichki mantiqiy tizimini ochib beradi hamda nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Bu nazariya tilshunoslik, tarjima, metodika va kompyuter lingvistikasi sohalarida keng qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
2. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Chomsky, N. (1981). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris Publications.
4. Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Radford, A. (2004). *English Syntax: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Radford, A. (2009). *Analyzing English Sentences: A Minimalist Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Carnie, A. (2013). *Syntax: A Generative Introduction (3rd ed.)*. Oxford: Wiley-Blackwell.
8. Haegeman, L. (1994). *Introduction to Government and Binding Theory (2nd ed.)*. Oxford: Blackwell.
9. Tallerman, M. (2015). *Understanding Syntax (4th ed.)*. London: Routledge.
10. Adger, D. (2003). *Core Syntax: A Minimalist Approach*. Oxford: Oxford University Press.
11. Cook, V., & Newson, M. (2007). *Chomsky's Universal Grammar: An Introduction (3rd ed.)*. Oxford: Blackwell.

12. Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2018). *An Introduction to Language* (11th ed.). Boston: Cengage Learning.
13. O'Grady, W., Archibald, J., Aronoff, M., & Rees-Miller, J. (2017). *Contemporary Linguistics: An Introduction* (7th ed.). Boston: Bedford/St. Martin's.
14. Burton-Roberts, N. (2016). *Analyzing Sentences: An Introduction to English Syntax* (4th ed.). London: Routledge.
15. Newson, M., Hordós, D., Pap, D., & Szécsényi, K. (2006). *Basic English Syntax with Exercises*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.